

"23 СТАТТІ" БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО В КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКО- РОСІЙСЬКИХ ВІДНОСИН ПОЧАТКУ 1654 РОКУ

Неспокійно було на душі у Богдана Хмельницького після Переяславського вибору. І до такої міри, що та тривога пробилася в листі до царя Олексія Михайловича, відправленого 21 березня 1654 р.: "зволь нам права, привілеї, свободи і всі добра отечеські та праотечеські, з віків від князів благочестивих і від королів наданих, затвердити і своїми грамотами государськими укріпити навіки. І послів наших, і тих гінців наших скоро до нас з тим усім, не затримав, відпустити, щоб ми, Богдан Хмельницький гетьман Війська твоєї царської величності усьому Війську Запорозькому і всьому світу християнському руському об'явили, і звеселили їх, і утвердили, і у вірі, твоїй царській величності ствердженій, непорушно ствердили. А ще б їх твоя царська величність не звеселить і не пожалує тим усім, почнуть що дурного мислити..."¹. Як у воду дивився гетьман український!

І не так то й багато часу сплило, коли почали виправдовуватися гіркі думи Б. Хмельницького, що спинили його в кінці грудня 1653 р. на берегах Дніпра перед прибуттям до Переяслава. Наступного дня після Переяславської ради "приводили до віри" всіх наявних козаків, міщан і "усяких чинів людей". А 10 січня В. Бутурлін став вимагати в гетьмана розпис "міст і місцевостей, якими він і все Військо Запорозьке володіють" для направлення в усі ці місця московських урядовців з метою "приведення до віри"². Так суперечливо, з визнання, з одного боку влади гетьмана над усією Україною, але й з вимогою, з другого боку, прийняття зверхності іноземного монарха, нехай і православного царя, починалася нова історія України.

Переміни, що пройшли на українських землях майже відразу стали відомими в Європі. Інформаційна

**ДЬОМІН О. Б.,
доктор історичних
наук, професор**

*Одеський національний
університет
імені І. І. Мечникова*

буря несла на своїх хвилях напрочуд різноманітні, але найчастіше і вельми симптоматичні чутки. М. Грушевський вмістив у своїй “Історії України-Руси” тільки частку їх³, але й вони зайняли добрий десяток сторінок. Серед них значне місце зайняли повідомлення про коронування Б. Хмельницького київським князем московським патріархом⁴. І ні в кого це не викликало подиву, бо уявлення щодо існування незалежної козацької держави з політичного фантома перетворилися на той час в Польщі і далі в Європі майже в загально визнану упевненість.

Власне, з січня вже можна говорити про прояви впливу і прямі наслідки Переяславської ради, так само, як і про зміни в українсько-російських відносинах. На початку 1654 р. найскравіше вони почали виявлятися в політичній і міжнародній сферах. З одного боку, впродовж січня – лютого влада Московського царства поширилася на землі Війська Запорозького: пройшов процес принесення присяги цареві вільними станами України – козацтвом, шляхтою, міщанами. За відомими царськими списками усього таких налічувалося 127 338 чоловік⁵. Правда, підрахунки дослідників дають дещо інші цифри. Але з другого боку, відмовилася піти під московську владу частина правобережних полків та окремі міста. Отож, присяга внесла перший політичний розкол в українське суспільство постпереяславської доби.

Проте не цього добивалися козацькі вожді. Першою, нагальною потребою для козацького керівництва, особливо враховуючи чутки про підготовку польської навали на Україну та польсько-татарське порозуміння, стало забезпечення демонстрації військової допомоги Москви. Про це йшла мова Б. Хмельницького з московськими представниками в перші переяславські дні. У листі до В. Бутурліна від 17 січня гетьман нагадував, що подібне питання постає вже в другий і третій рази. Б. Хмельницький вважав, що достатньо вислати з України гінців до прикордонних воєвод і вони відразу виступлять з військом до Києва⁶. Це яскраво вказує на необізнаність гетьманського уряду щодо механізму дії царської самодержавної влади, бо вони сприймали Московську державу у світлі політичної структури Речі Посполитої та в контексті вже проголошеної російсько-польської війни.

Але згідно з московськими правилами лист гетьмана В. Бутурлін спочатку надіслав до царя для прийняття вже вищою владою таких важливих рішень. Однак на час отримання в Москві гетьманської кореспонденції (31 січня) цар вже направив 18 січня 1654 р. до воєвод Ф. Куракіна і Ф. Волконського наказ виступити з військами з Путивля до Києва⁷. Слідом за грамотою про вихід за московський кордон, до воєвод відіслали 30 січня інструкцію з визначенням їх обов'язків і владних повноважень на території Війська Запорозького⁸.

Навряд чи буде вірно однозначно стверджувати, що царський наказ чітко визначив функції київського воєводи щодо забезпечення військового захисту України від ворожого наступу⁹. Документ наочно показує бачення московською владою свого місця на Україні. У ньому достатньо виразно окреслені два кола питань, якими повинні займатися військові чини російського експедиційного загону. Перше – безпосередньо воєнні проблеми. У Київ відправлялося з'єднання в складі двох тисяч солдатів на чолі з полковником Юрієм Готциним, п'ятсот стрільців, однієї сотні кіннотників “дітей боярських” – московських служивих людей з провінції, пушкарів та обслуги. Усього десь біля трьох тисяч людей. Воєводи повинні слідкувати за безпекою усіх українських міст і для цього написати Б. Хмельницькому, щоб той потурбувався про захист земель і застеріг “начальних людей” проти зносин з поляками і литовцями. А якщо з'являться відомості про ворога, негайно сповіщати Київ. Для захисту міст, які прийняли царську владу, направляти “черкас і усіляких ратних людей”, тобто фактично прийняти загальне командування над козацькими загонами. Велике значення надавалося Москвою посиленню обороноспроможності Києва і у випадку відсутності в місті фортеці розпочати її будівництво. Для виконання цього завдання воєводам наказувалося залучити усіх місцевих і навколишніх жителів, включаючи людей з митрополичих і монастирських володінь. У зв'язку з можливим підходом до міста ворога, підготуватися до довгої осади. Особливу увагу воєводи мали приділити забезпеченню гарнізону військовим і хлібним припасом, доповідати в Москву про стан їх збереження. У друге коло обов'язків російської залоги входили, головним чином, проблеми адміністративного управління. Вони починалися з інформаційного забезпечення появи московських військ в українському місті. Воєводи перед вступом до Києва повинні були повідомити усіх киян, що за проханням гетьмана і Війська Запорозького вони приймають охороняти їх від поляків. А вже прибувши в Київ на перше місце в своїх промовах висувати мотив “царської милості”: цар погодився у відповідь на прохання гетьмана і Війська Запорозького прийняти їх під свою владу внаслідок постійних гонінь на православну церкву. Отож царські війська прийшли як захисники віри та церкви і тому всі, від митрополита і до простого християнина, повинні зберігати вірність царю, відхилити будь-які королівські пропозиції і здавати воєводам польські і литовські листи¹⁰. Формально, цей наказ спрямовувався на встановлення та облаштування московського гарнізону в Києві. Фактично ж, з самого початку перебування московської залоги в Києві вона повинна була перебрати на себе частину адміністративного регулювання від місцевої влади, провести перерозподіл землі для відве-

дення території під фортецю, організувати примусову працю місцевого населення. Крім того, керівництво мало вказівку займатись обороною території, що сприйняла владу московського царя, тобто втручатись у військові справи Війська Запорозького.

Московському військовому керівництву ставилася мета відсікти українські землі від литовських володінь і у випадку появи проблем з литовської сторони, відправляти шукачів для вирішення питання в Москву. Щоб не допустити українсько-російських конфліктів, суворо карати росіян, а у випадку вини українців – розправлятися з ними по боярським відомостям. Щоправда, московські урядовці не наважилися піти так далеко і скасувати місцеве право – отож судити українців потрібно було згідно з їх правами місцевими суддями. Київ повинен перейти під московський контроль: один воєвода держить ключ від міських воріт, другий – від воріт острогу. Більше того, услякій новоприбулій до Києва людині наказувалося обов'язково проходити перевірку зі свідками; в іншому разі невідомих людей тримати в тюрмі до з'ясування особи. В інструкції докладно розписані міри щодо запобігання проникнення в Київ і далі, у московські володіння, морової пошесті. Воєводи наділялися повноваженнями порушити козацьке право захисту перебіжчиків із-за московського кордону: "а збіглих кріпосних людей і селян приймати не веліти; а які об'являться, і тих звеліти по розшуку чолобітчиків віддавати"¹¹. Причому, територія дії повноважень московських воєвод охоплювала не тільки Київ, але й усі "черкаські міста". Щоправда, це правило, й інструкція його спеціально обумовлювала, не розповсюджувалося на тих, хто поселився до прибуття воєвод. Невідомо, чи поширювалася ця постановка на інші категорії царських підданих. Крім того, воєводам надавалося право навечно селити в українських містах і селах вихідців з польських і литовських земель: шляхту, міщан, пахолків, селян. Поселенці отримували волю, могли ставати до козацької служби в будь-якому місті за власним бажанням. І на сам кінець, воєводи були зобов'язані розвідати наявність і розташування різного роду маєтностей, чисельність приписаних до них селян та відомості про обсяги їх доходів. Таким чином, наділення воєвод військовими і адміністративними функціями, не тільки в межах Києва та "уїзду", але й ще ширше, з певними зазіханнями на владу Б. Хмельницького, вказує на взятий Московією курс "поступового проникнення" у володіння Війська Запорозького.

Таким чином, у кінці лютого наочно проявилися військові наслідки Переяславської ради. Введення московського загалу до Києва стало вже реальним, а не проголошеним початком російсько-польської війни. Характерно, що тепер на захід від України пішла хвиля чуток про

похід до Києва стотисячного московського війська, сорока тисяч донських козаків на Орду та головного царського війська на Смоленськ. У Молдавії було чути, що козаки спільно з царськими силами збираються винищити Річ Посполиту і перенести столицю до Києва¹². У даному випадку йшлося про, з одного боку, віртуальне бачення російського війська, а, з другого – саме така чисельність з точки зору тогочасних військових, політиків і просто спостерігачів була єдино реальною для досягнення військового успіху у війні проти Речі Посполитої.

У лютому Москва здійснила заходи, спрямовані на міжнародне визнання процесу переходу Війська Запорозького із підпорядкування Речі Посполитій до Російського царства. 7 лютого цар направив посланців з повідомленнями про зміну статусу Війська Запорозького іноземним правителям, у тому числі волоському воєводі Матвію і молдавському воєводі Стефану¹³. Тобто, це робилося в односторонньому порядку, ще до узгодження юридичного становища Війська Запорозького в межах Московського царства.

Проте, найважливіші події розгорталися в затінку міжнародних перемін, що вже охопили і ще більше очікувалися в Східній Європі. 17 лютого 1654 р. до Москви відїхала делегація Війська Запорозького на чолі з генеральним суддею Самійлом Богдановичем-Зарудним і полковником переяславським Павлом Тетерею. Вони везли напрацьовані в Чигирині документи: насамперед, акредитивна, за висловом А.І. Яковлева, грамота¹⁴, лист з проханням щодо підтвердження прав і привілеїв переяславських міщан¹⁵ та так звані 23 статті Б. Хмельницького щодо підтвердження прав і привілеїв українського народу¹⁶. Письмова угода повинна була визначати умови співіснування Війська Запорозького з Московською державою.

Симптоматична для взаємовідносин Росії та України ситуація розгорнулася довкола особи голови делегації. М. Грушевський вказував, що первісно очолити посольство мав І. Виговський. У зв'язку з чим, воєвода м. Путивля навіть отримав наказ про урочистий прийом, за участі дворян, українського посольства. На підготовчому етапі, ще до прийняття царем березневих рішень, у Москві зажадали приїзду Б. Хмельницького і з цією метою направили до Чигирин спеціального гінця¹⁷. Однак гетьман, скориставшись загостренням ситуації на польсько-українському кордоні відмовився їхати: "Буде учнут казати: для чого гетьман до государя не їхав? Сказати, що неможливо, тому що уся Україна ні в що б пішла"¹⁸. Поїхати в Москву означало пройти там через спеціальну процедуру прийому в царя, яка вже, скоріше за все, і почала розроблятися в одному із приказів з метою визначення місця українського гетьмана в ієрархії царських підданих. Недаремно в царській грамоті, за припущенням М. Грушевського, кінця березня, гетьману нагадували, що йому "було з царської ласки

велено приїхати до великого государя – видіти його пресвітлі очі”¹⁹.

Разом із тим, відсутність Б. Хмельницького в Москві можливо мала й певний позитив; бо ж ситуація все таки ускладнювалась невизначеністю становища гетьманської влади, нез’ясованістю її характеру на тлі системи “місництва”, що існувала в Московському царстві. Поки не було встановлене співвідношення між спадковим, родовим титулом чи чином боярина і придбаним військовим шляхом титулом гетьмана остаточного рішення про визначення місця Війська Запорозького в системі царської державної структури в Москві навряд чи могли приймати. У будь-якому випадку війна на час знімала це питання, бо згідно з традицією цар оголосив литовський похід без врахування місництва²⁰.

Питання про пропозиції, привезені козацькою делегацією до Москви здавна обговорювалося в історіографії. Майже загальноприйнятим є положення, що ними є так звані 23 пункти, датовані 17 лютого та відомі тільки в московській копії²¹. У літературі їх найчастіше називають “23 статтями” чи статтями Б. Хмельницького.

Стосовно характеру документа в літературі наявні певні розбіжні оцінки. М. Грушевський визначав його згідно з назвою російського перекладу як петицію²², А.І. Яковлів назвав його проектом договору²³, О. Мезько-Оглоблин – інструкцією послам²⁴. У сучасній українській історіографії також присутні різне бачення призначення документа. Так, В.А. Смолій і В.С. Степанков назвали його програмою гетьмана²⁵, а В. Горобець – проектом договору²⁶.

Менше уваги дослідники приділили аналізу структури “23 статей”. Певну роль відіграв науковий авторитет М. Грушевського, який дійшов висновку, що розміщення статей тексту подано безсистемно, причому не за рахунок втручання московських дяків, а внаслідок переробок і доповнень самого оригіналу²⁷. В. Липинський вважав, правда в широкому плані і не тільки стосовно 23 статей, що “умова з царем робиться по тим готовим візрям, по яким і робилися до того часу умови України в справі протекторату з Султаном”²⁸. Слідом за М. Грушевським і А.І. Яковлів підкреслив, що “статті розміщено без жодного логічного порядку й зв’язку”²⁹. За словами О. Мезько-Оглоблина документ представляє “безсистемну суміш” статей³⁰. Сучасна історіографія частіше просто констатує наявність документа та переповідає статті, не вдаючись до особливого його аналізу³¹.

Незважаючи на визнання безсистемності, більшість авторів, так чи інакше, проводить певне групування статей за різними принципами. М. Грушевський вбачав наявність різних редакцій, що продовжували вимоги Переяславу, Зборівського трактату або ж виникли з ініціативи гетьмана чи старшини³². А.І. Яковлів, а

слідом за ним і О. Мезько-Оглоблин, розподілили статті, насамперед, у відповідності з їх належністю до сфери зовнішньої і внутрішньої державної самостійності³³. Проте, деякі статті залишились у них поза такою класифікацією. За припущенням О.М. Апанович, український проект складався із двох частин: конституційної та військової (останні п’ять статей)³⁴.

Проте, навіть при визнанні в тексті переробок і доповнень, що стали наслідком різноманітних нарад, як вважали М. Грушевський і А.І. Яковлів, повністю погодитись на відсутність логіки викладу матеріалу неможливо. Скоріше за все, вимоги стали результатом довготривалих обговорень і відобразили рівень тогочасної політичної думки українського суспільства. Серед керівництва була і людина, обізнана з певними юридичними нормами Речі Посполитої – І. Виговський у Луцьку займався адвокатськими справами. Та, головне, потрібно враховувати ментальність людини середньовічної доби. Як правило, у писаних угодах фіксувалися нововведення, які доповнювали або суперечили усталеним нормам. Тому і в ці статті записувалося нове, а загальноприйняте, загальноновизнане і відоме залишалось за текстом.

Звісно, думати, що статті були в Москві в ході підготовчої роботи переплутані, цілком можливо. Однак навряд чи виправдано робити навмисну переміну порядку статей, як пропонував А.І. Яковлів, виходячи із знайденої ним, після значної аналітичної роботи, вірогідної, як на його погляд, основної ідеї договору³⁵. Це означає тлумачення логіки документа з позицій людини ХХ чи ХХІ століття.

Історично виправданим є пошук інших інтерпретацій усього обсягу тексту на підставі реалій тогочасного світу. Тому потрібно, насамперед, враховувати механізм бачення суспільних уявлень часів ранньої модерної історії, форми існування українського суспільства та зміст, мотиви боротьби козацького українського люду. Отож, у 23 пунктах можна виділити декілька змістовних рівнів. По-перше, наочно представлений розподіл владних сфер у відповідності із станами феодального суспільства: цивільної, конфесійної та військової. По-друге, у кожній із сфер збережена ієрархія влади: від вищих посадовців до нижчих. По-третє, на перший план висувалися найголовніші, з точки зору людини українського суспільства того століття, питання. По-четверте, їх вирішення частково подається з урахуванням практики функціонування станової, політичної та соціальної системи Речі Посполитої.

З огляду на вищесказане, 23 статті³⁶ достатньо чітко діляться на три групи: перша – пункти з першого по сімнадцятий, друга – пункт вісімнадцятий, третя – пункти з дев’ятнадцятого до кінця. У першій групі охоплені практично всі цивільні, світські питання розбудови української держави, які виникли перед гетьманським урядом. Проте

відсутня будь-яка пряма згадка про суверенність Війська Запорозького, що закономірно для юридичного сприйняття того часу, враховуючи сам факт її існування як суб'єкта переговорного процесу. Разом із тим, реальність існування новоствореної державності спеціально підкреслена архітектонікою пунктів: пункт 1 перекликається з 17, разом вони обрамлюють усі сторони політичного, соціального і економічного життя нової державності. Одночасно, вони вказують на внутрішнє походження влади: "самі дивитися між себе будемо". Панівну соціальну і політичну верству в новій державності склало козацтво. Тому спочатку стверджуються загальні майнові і судові імунітети усієї козацької верстви та визначається її кількісний склад. Далі так само, за виключенням чисельності, у пункті 3 вказується на шляхетські імунітети.

Про третю верству українського суспільства – міщан коротко йде мова в четвертому пункті. Враховуючи, що і в Європі, і в Речі Посполитій міста користувалися особливими королівськими привілеями, гетьманський уряд не мав наміру втручатися у відносини між містами і царською владою. Але поява в містах раніше не передбаченої структури – воєводської влади, спонукала гетьмана спеціально наголосити як на самоврядності міського життя, так і на не підпорядкованості міських урядів царським військовим. Підтвердження міських привілеїв повинно було захистити міські громади від втручання московських урядовців. Невипадково, до Москви з проханнями від гетьмана їдуть представники тих міст (Київ, Переяслав, Чернігів)³⁷, де планувалося розташувати царські війська з воєводами. А.І. Яковлів, розглядаючи питання про право московського уряду тримати воєвод в містах України, вказував, що навіть у 1657 р. в Москві згадували про договір 1654 р. стосовно розміщення воєвод у Києві, Чернігові, Переяславі та в Ніжині³⁸.

Закінчивши виклад загальнодержавних питань, козацьке керівництво зупинилось на наступних за ієрархію та значенням рівнях суспільних уявлень, тобто перейшло в пунктах 5-13 до структуроутворюючих українське товариство характеристик – вимог, головним чином, майнового характеру. Спочатку у двох пунктах визначилися з прерогативами найвищого посадового щаблю Війська Запорозького – гетьманської влади, підкресливши її виборний характер. Потім розглянули загальне правило наслідування козацького майна. Поява його в тексті надзвичайно важлива. По-перше, воно поширювалося на усі козацькі родини, але, можливо, являлося найбільш актуальним для козацької старшини. По-друге, ним фіксувався фактично приватний характер земельної власності на Україні. Загалом же, цим підкреслювалось значення усього козацького стану як носія влади, не менш важомої ніж гетьманська.

Наступними п'ятьма пунктами забезпечувалися конкретні служби урядовців гетьманської влади різних рангів, починаючи з вищих, тобто знову спустились на менш суспільно значимий рівень. Спеціально згадали і про виключення із загальних прав, внаслідок спеціальних надань польської королівської влади, попередивши зазіхання на них і ствердивши привілеї заодно і духовних осіб, бо саме їм вони, головним чином, і надавалися. Ще один пункт – 14, торкався зовнішньополітичних функцій української держави Війська Запорозького. У ньому навіть не ставиться питання про можливість зносин гетьмана із закордонними державами – це само собою розумілось. Наголошувалось тільки на спрямованості переговорів – Військо Запорозьке зобов'язувалося подавати інформацію щодо антимосковських акцій іноземних посольств.

Наступні два пункти – 15 і 16 тісно пов'язані між собою і стосуються також зобов'язань гетьмана перед царським урядом, але вже у фінансовій сфері. Це теж вкладається в норми уявлень ранньомодерного суспільства, в якому торгівля, фінанси все ж вважались мало достойним заняттям. Тут гетьманський уряд постає відповідальним за усе українське населення, яке перейшло під владу царя. Виступаючи проти нововведень у вигляді воєводської влади при збиранні "данини" чи податку, козацьке керівництво намагалося обмежити вплив московської адміністрації в такій важливій державній ділянці як податкова. І як завершення цієї теми йде пункт 17, де чітко звучить попередження царській владі про недопустимість наступу на вільності і привілеї усіх станів українського суспільства. Достатньо вільне, але у відповідності з текстом, тлумачення статті таке: українці вірно служили владі, коли не було гонінь на вільності усяких станів, коли ж наступ розпочався, то всі вони перейшли від короля до царя. І якщо цар буде непорушним у своїм слові, вони так само стануть віддано служити цареві. Проте, у іншому випадку, вони вправі відійти від царя. Щоправда, останнє прямо не виголошується, але впливає із контексту. Виходячи із такого змісту пункту, зрозумілого і в Чигирині, і в Москві гетьманський уряд настоював на писаному підтвердженні їх імунітетів у царських пактах: "... щоб привілеї його царська величність, нам, на хартіях писаних, з печатками висячими, один на вільності козачі, а другий на шляхетські, дав, щоб на вічні часи непохитно було. А коли те одержимо, ми самі дивитися між себе будемо і хто козак, той буде вільність козацьку мати, а хто селянин на ріллі, той буде справу звичну його царській величності віддавати, як і до того. Також і на людей усяких, які його царській величності піддані, на яких правах і вільностях мають бути". У результаті перелічені всі соціальні групи козацької державності, причому, кожній з них приділена увага в залежності від ролі в державному механізмі.

Тобто, гетьманський уряд фактично виступав від лиця усього суспільства, вимагаючи чітко визначити права і обов'язки не тільки політичної української еліти – козацтва і шляхти, але й інших верств населення України: городян, селян, духовних осіб. При цьому наголос робився на цивільних, світських правах і зобов'язаннях обох сторін, які відмежовувались від конфесійних, релігійних справ. Можливо не випадково гетьман ні разу не згадав про захист православія, про спільні зобов'язання у цій сфері. Наявна істотна відмінність між риторикою рішень Земського собору, царських документів допереславського часу і світським прагматизмом гетьманського документа.

В окремії 18 статті згадується про митрополита, але враховуючи особливість положення духовного стану в суспільстві та складність цього питання, гетьманський уряд формально виступаючи з позицій станової відокремленості духовної влади від світської, робить спробу його врегулювання. Правда, невідомо в який спосіб, бо пропозиції робляться тільки на словах. Цим пунктом завершуються питання внутрішнього устрою держави Війська Запорозького і увага переключасться на проблеми військового співробітництва України з Росією.

Третя група пунктів, починаючи з 19 і закінчуючи 23, на думку М. Грушевського має, як і усі інші пункти, такий самий не суцільний, випадковий характер³⁹. Але якщо подивитися на них з огляду на тогочасні військові і міжнародні обставини та на внутрішнє становище Війська Запорозького, то ніяких суперечностей у тексті не виникає. Формально, ззовні тільки частина з п'яти пунктів стосується війни з Річчю Посполитою. Спочатку говориться про литовський напрям наступу московських військ, потім про прикриття найманими військами українсько-польського кордону. Як продовження теми обумовлюється також платня і Війську Запорозькому під час військової компанії проти поляків. Потім увага переміщається на південний напрям, де передбачається включення у військові операції донського козацтва. І знову говориться про забезпечення тієї частини козацтва, яка буде прикривати українські землі на півдні від татар і не брати участі на західному фронті у війні з поляками – загону в Кодацькій фортеці та низового козацтва. Тобто, всі пункти вмотивовано в цілісний план гетьманського штабу перекриття можливих напрямів наступу Речі Посполитої або ж її союзника, кримського хана на Україну та матеріального забезпечення усіх частин козацької армії під час війни. Ці статті одночасно мають і характер міждержавної воєнної спілки, і план ведення військових дій проти спільного ворога та витікають із загальної концепції устрою козацької держави.

У цілому ж 23 статті Б. Хмельницького постають як єдиний, продуманий проект гетьмансько-

го уряду, який мав на меті захист завойованої свободи та визначав умови безпосередньої участі московських військ у війні з Річчю Посполитою. Переяславська рада стимулювала політичну думку нової політичної еліти, витворила надзвичайно своєрідний документ козацької суспільної свідомості. Він засвідчив наявність у керівництва Війська Запорозького процесу набуття уявлення щодо окремішності нової державності українського козацького народу та його політико-правового оформлення. Подання такої записки, викладеної, як на реалії українсько-російських відносин, у формі прохання, означало, що Військо Запорозьке усвідомлювало себе державним організмом. Разом із тим, документ висвітлював те нове, що необхідно було ще закріпити у двосторонніх відносинах, те, що раніше не піднімалося та не розглядалось сторонами. Все те, що було вже напрацьоване та існувало в реальностях чи в сталих уявленнях українців не попало в текст. Симптоматична відсутність будь-яких згадок щодо захисту православної церкви, бо це сприймалося як загальновизнаний факт.

Таким чином, аналіз сутності “23 статей” Б. Хмельницького показав, що текст є завершеним, внутрішньо логічно обумовленим документом, який був створений у верхах Війська Запорозького з метою підготовки українсько-російської угоди, яка б регламентувала взаємовідносини царської та гетьманської влади. З огляду на це, можна погодитись з характеристикою А.І. Яковліва “23 статей” як проекту української сторони майбутньої двосторонньої угоди.

Наскільки очікуваними були українські державницькі підходи для Москви? Ще в ході війни І. Виговський говорив з московськими посланцями про договірні статті, які вони відсилали до Москви. Нарешті, готуючись до посередницької місії у Варшаву, царські урядовці запросили від гетьмана умови, за якими козацтво згоджувалося залишитися в підданстві польського короля. Тому в російській столиці певною мірою виявилися готовими до вимог Війська Запорозького, незважаючи на те, що така угода певною мірою суперечила самодержавній практиці московських монархів. Російські правлячі кола мимоволі йшли, інша справа наскільки широко і на який термін, на запровадження у відносинах зі своїми новопроданими підданими елементів польської політичної системи. За десятиліття існування козацтво призвичаїлося до договірного характеру своїх відносин з королівською владою. Це вже не кажучи про шляхту, яка взагалі укладала пакти з новообраними королями про умови правління. Тому королівські зобов'язання відносно чітко визначали та забезпечували права політичної еліти суспільства.

У Москві з достатньою увагою віднеслися до козацьких вимог. Проте, ознайомлені з попе-

редніми угодами козаків з Польщею московські урядовці орієнтувалися на них. Недаремно А.І. Яковлів вказував на аналогію, особливо зовнішню з точки зору форми, "Березневих статей" та Зборівського договору⁴⁰. Та, головне, треба враховувати, що в основі обох лежали козацькі вимоги, вироблені самостійно в гетьманському оточенні. Порівняння угод Війська Запорозького з Річчю Посполитою і Росією було явно по ряду важливих позицій на користь останньої. Ніколи польські домовленості не йшли так далеко у наданні станових прав і відповідно політичних, економічних, соціальних свобод не тільки козакам, але й усьому українському люду.

Уже це одне могло виправдовувати гетьманський уряд в очах не тільки українців, але й сусідніх народів. Але не тільки в цьому полягала важливість проекту українсько-московських домовленостей. Прийняті на початку 1654 р. в Переяславі рішення, поява на території Війська Запорозького московських загонів і одночасно відсутність реального російсько-польського збройного протистояння стимулювало гетьманське керівництво до сприйняття нових викликів у сфері міжнародних відносин. І "23 статті" Б. Хмельницького стали відповіддю на нові реалії міжнародного життя Східної Європи.

ПОСИЛАННЯ

- 1 Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы. – Т. 3. – М., 1953. – С. 558.
- 2 Там само. – С. 469.
- 3 Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 9. – Кн. 1. – К., 1996. – С. 767-776.
- 4 Там само. – С. 775.
- 5 Воссоединение... – С. 534-543.
- 6 Там само. – С. 519.
- 7 Там само. – С. 520.
- 8 Там само. – С. 522 – 534; Грушевський М. Вказ. прац. – С. 796-798.
- 9 Апанович О.М. Українсько-російський договір 1654 року. Міфи і реальність. – К., 1994. – С. 30.
- 10 Воссоединение... – С. 525-527.
- 11 Там же. – С. 531.
- 12 Грушевський М. Вказ. прац. – С. 769, 773.
- 13 Воссоединение... – С. 543-546.
- 14 Там же. – С. 547-550; Документи Богдана Хмельницького. – К., 1961. – С. 320-322.
- 15 Воссоединение... – С. 546-547; Документи... – С. 326.
- 16 Документи... – С. 323-325; Грушевський М. Вказ. прац. – С. 784-788.
- 17 Грушевський М. Вказ. прац. – С. 795.
- 18 Документи... – С. 335.
- 19 Грушевський М. Вказ. прац. – С. 795.
- 20 Там само. – С. 650.
- 21 Там само. – С. 784; Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII-XVIII віках // УІЖ. – 1993. – №4-6. – С. 107-111.
- 22 Грушевський М. Вказ. прац. – С. 784.
- 23 Яковлів А. Вказ. прац. – С. 108-109.
- 24 Мезько-Оглоблин О. Переяславський договір 1654. – Нью-Йорк – Острог – Київ – Торонто, 2003. – С. 60.
- 25 Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. – К., 1993. – С. 360.
- 26 Горобець В. Переяславський вибір Богдана Хмельницького 1654 року // Переяславська рада 1654 року (історіографія та дослідження). – К., 2003. – С. 762.
- 27 Грушевський М. Вказ. пр. – С. 789.
- 28 Липинський В. Україна на переломі (1657-1659). – К., 1997. – С. 30.
- 29 Яковлів А. Вказ. пр. – С. 107.
- 30 Мезько-Оглоблин О. Вказ. пр. – С. 60.
- 31 Чухліб Т. Переяслав 1654 року та проблема міжнародного утвердження українського гетьманату. – К., 2003. – С. 59.
- 32 Грушевський М. Вказ. пр. – С. 789.
- 33 Яковлів А. Вказ. прац. – С. 108; Мезько-Оглоблин О. Вказ. прац. – С. 61.
- 34 Апанович О.М. Вказ. прац. – С.21.
- 35 Яковлів А. Вказ. пр. – С. 108.
- 36 Грушевський М. Вказ. прац. – С. 785-788; Документи... – С. 323-325.
- 37 Документи... – С. 326, 327, 341-342.
- 38 Яковлів А. Вказ. прац. // УІЖ. – 1993. – №7-8. – С. 122.
- 39 Грушевський М. Вказ. прац. – С. 791.
- 40 Яковлів А. Вказ. пр. – №7-8. – С. 117.

Надійшла до редакції 04.10.2007